

“TASAVVUF” KAVRAMININ VE ANLAMLARININ ETİMOLOJİK İNCELENMESİ*

Yazan: Dr. Amin Yousuf Oudeh**

Çeviren: Emine ERSÖZ***

ÖZET

Yüksek lisans ve doktora çalışmalarında Muhiddin ibn'l Arabî'nin eserlerini dil ve edebiyat açısından incelemiş, aynı zamanda tasavvuf düşüncesi hakkında da akademik çalışmalar yapıp, kitapları yayınlanmış olan Ürdün Âl-i Beyt Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi Dr. Amin Yousuf Oudeh tarafından kaleme alınan “*Tasavvuf Kavramının ve Anlamlarının Etimolojik İncelenmesi*” adlı makalede, tasavvuf kelimesinin kökeni etimolojik açıdan incelenmiştir. Bu bağlamda araştırmacı-yazar, tasavvuf düşüncesinin Cahiliye Dönemi'nden itibaren gelişimini tarihsel süreç içinde ele alarak bazı büyük mutasavvıfların tasavvuf tanımlamalarını ve tasavvuf ile ilgili düşünce ve görüşlerini ifade etmiş ayrıca tasavvufun İslâmi temelleri üzerinde de durmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Sufî, İslâm.*

* مجمع اللغة العربية الأردني العدد ٦٢ الصفحة ٧٣ السنة ٢٠٠٢ الأردن
(Jordan Academy of Arabic, 62.sayı, sayfa73 2002 Ürdün.)

** Dr. Amin Yousuf Oudeh Âl-İ Beyt Üniversitesi, Ürdün

*** Emine Ersöz, Okutman, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Isparta.

1. “Tasavvuf” Kelimesinin Kökü, Türevi ve Anlamı

Gerek eski gerekse çağdaş mutasavvıflar, tasavvuf kavramının kökünü (türevini) araştırmaya özen göstermişlerdir. Bu kavramın dini yönden orijiniyle ilgili olarak İslâmıla ilintisi doğrultusunda “sûfi” kelimesinin nesep (aidiyet) yada lakap olarak şekil ve içerik bakımından süzgeçten geçirilerek temellerinin belirlenmesine çalışmışlardır. İslâmıdaki ruhi eğilimlerine ışık tutması olasılığıyla, yayılmaya başlayan zaman sürecinde, farklı ekoller üzerinde araştırma yapanlar, güvenilir ve tercih edilen herhangi bir görüşe henüz ulaşmamışlardır. Belki beklenen sonuçların en önemlisine bu kavramın türevlerinin ve anlamlarının incelenmesiyle ulaşılabilir. Bu orijinin asli yada sonraki kavramlarının içerdikleri, böylece bu kavramların değişmezleri ve değişkenlikleri somutlaştırılmış olacaktır. Araştırılıp incelenen dönemde, isimlerin müsemmalarıyla, ıstılahların terminolojik anlamlarıyla ilintilerinde, olabildiğince rasgele sınırı aşmaktan çekinmeye çalıştığımızı burada belirtmek isteriz.

Ehl-i Sünnete mensup bir çok gurup, tasavvuf kavramını korumaya teşvik ederek, isimlendirmeyi salt göz önünde bulundurmaksızın ancak “marifet”in sonuçlarını ve “sulûku” da itibara alarak bu kavramı kabul etmişlerdir. Bu yönüyle muhafazadaki dinamiklik oldukça güçlüdür. Haddi zatında tesmiye (isimlendirme) şayet içeriği kitap, sünnet ve icmâya uygun olursa bizzat ehl-i sünnetin tasavvurlarına göre problem olamaz.

İlk anda İslâmın sunduğu pek çok kanıtlar vardır, belki de bu kanıtların birincisi “sohbet” ve “sahabe” kavramıdır. “Sahabe”; Peygamberin beraberrinde ve sohbetinde bulunan ve ona inanmış her bir kimseye verilen addır. Sonra bu ismin başka hiçbir kimseye verilme şansı olmamıştır. Zira bu isimlendirmenin aslı sohbet şansını elde eden erkek ve kadınların özelliği olması bakımından günümüze kadar bir belge olarak kalmıştır. “Sahabe” kavramı; hem Muhâcirler (Mekkeliler), hem de Ensâr (Medineliler) için kullanılmıştır. Bu iki farklı isimden olan Muhâcir; dinleri için Mekke’den Medine’ye kaçanlara verilen isimdir. Diğeri ise Ensâr; onları karşılayan, ağırlayan ve hayatlarını onlarla paylaşan, Kureyşlilerin düşmanlıklarına karşı Peygambere yardımcı olan kimselerdir. Bundan önce Ensâr, kabileleri olan Evs ve Hazrec gibi isimleriyle tanınmaktaydılar...

“Tabiûn” asrına intikal ettiğimizde bu kavramın (Tabiûn) terimi; Sahabeden biriyle aynı asırda yaşayarak dini ve dünyevi hayatlarını sürdüren kimselere bu ad verilmiştir. Burada isim ile müsemma arasındaki ilişkiyi daha fazla açıklamaya gerek yoktur. Aynı şekilde “sulûki” ve “ilmi” şahsiyet sahibi için de ıstılahi diğerkavramlar da söylenmiştir. Mesela; “Zühd” veya “zâhid” kavramları gibi; dünyevi işleri bir kenara bırakarak ahiret nimetlerini kazanma ve cehennem azabından kurtulma isteğiyle, zamanının çoğunu ibadetle geçiren kimselerdir. Bu kavram “seyr-i sulûk” sahibi için kullanılmıştır.

“Fakih” ya da “fukaha” kavramı ise ilmi terimdir. Zira bu kavram şahsiyetler için kullanılmıştır; Genellikle şer’i hükümleri kaynaklarından, çıkartmak için uğraşanlara verilen addır. İfade edilmek istenilen kastedilen mananın hakikatinden hareket ederek üzerinde ittifak olmuş isimlendirmelerden bir grubunu buluyoruz. Ama bazı isimlendirmeler vardır ki; örneğin giysi özelliği temel alınmıştır. Yüce Allah’ın sözünde şöyle ifade edildiği gibi: “Havârîler: Biz Ensârullahız (Allahın yardımcılarımız) dediler”¹. Bu isimlendirilmede, (Havârîler) kelimesi giysinin beyaz niteliğinden alınmıştır. Öyle ki; İsa’ya (a.s) yardımcı olan, onu seven dostları, beyaz giysi ile temayüz ediyorlardı. Daha sonra ona tabii olup Hıristiyan olanlar, beyaz giysi giymeseler de anlam yönüyle Havârîler zümresine dahil olurlar. ”Havârî” kelimesi ile tesmiye, asıl olarak giysi niteliğinden türetilmiştir. İçerik olarak ise; Mesih’e (a.s) yardım ve destekçi olduğunu teyit eden, kimseden gizlemeyen ve ek olarakta maddi-manevi temizliği sembolize etmek için beyaz giyme² niteliği için ifade edilmiştir. Kur’anın kendisi de Allah’a inanan kullarının niteliklerinden bize bahsetmektedir. Şahısların genellikle sulûkü (davranış biçimi) üzerine her bir zümre için isimlendirme yapmıştır. Bunlardan; tövbe edenler, sabredenler, şükredenler, muhsinler, secde edenler, rüku edenler, zikredenler, tevekkül edenler vs... Kulda var olan niteliğe dayandırılan sıfatlardır. Bu nitelikteki isimlendirilmelerin zikredilmesiyle şiirde de güzel bir şekilde ifade edilmiştir.

Seyyid Humeyri’nin (ö.170h) Âl-i Muhammed’e (a.s) övgü sözü³:

“Takva ehlidirler, idrak sahipleri, Ulunun uluları!

Oruç tutarlar, gece namazlarındadırlar

Kanaatkârdırlar, yüksek şahsiyetlerdir

Ben-i Hıca ve Sed’uttandırlar

Rükûdadırlar, secdededirler Hamd ederler,

Namaz için cemaatten ayrılmazlar seçkindirler

Yamalı giyinirler, seyahat ederler

Kulluk yaparlar! Onların ilahı da onları sever!...”

Öyleyse bu yönüyle gereklerin yerine getirilmesi ya da diğer etkenler olarak giysi, biçim, mekân, zaman, buna benzer şeylerden ve eylemlerden istifade edildikçe bu isimlendirilmeleri tartışma kabul etmez.

Suffe Ehli, bizim için mekani isimlendirilmeye örnektir. Kendileri için sığınacak bir yer bulamayan hicret etmiş fakirlerdir ki peygamberin mescidi-

¹ Âl-i İmrân:52

² Sahihu’l-Buhâri’de havarilerin beyaz giymelerinden dolayı bu şekilde isimlendirildikleri rivayet edilmektedir *Ashabun-Nebî (s.a.v) Kitabı*, Dâr-u İbn-i Kesir, Şam 1993.

³ *Ed’Divân*, tahkik ve şerh: Şâkir Hâdi Şükr, Dâru Mektebeti’l- Hayati, Beyrut, s.187.

ne sığınıp orada barınmışlardır ona nispetle bu isimle adlandırılmışlardır. Onlar sohbet şerifi, hicretin şerifi, sofı şerifi ile üç tesmiye şerefini kazandılar. Bu üç kavramın manaları altında yer almışlardır. Kapsamı kitap ve sünnetle ihtilaf etmediği sürece bu isimlendirilmeler itiraz kabul etmez. “Tasavvuf” kavramına itibar ederek ikinci asrın başlarında yaygınlaşan kavramlardan birisini örnek olarak sunduk, daha sonra bu dönemi belirlemek üzere yeniden dönmemiz gerektir.

Es-Serrâc et-Tûsî (ö.378) “sûfî” isimlendirilmesinin aslını inceleyen mutasavvıf tarihçilerinden ilki sayılabilir. Bu isimle neden adlandırıldılar, neden nispet ettiler “Sûfî isminin keşfi/açıklanması” başlıklı bölümde şunları ifade etmektedir: “Bu isimlendirme peygamberlerle (a.s), velilerle, salihlerle alakalı olarak yün giyene nispet edilerek alınmıştır”⁴. O da şekle özeldir. “Sûfî”nin içeriğini kapsayan diğer bir analiz de ise şunları eklemiştir: Tasavvufun içeriğinde iki şey merkez alınmıştır; Makamlar ve Haller. Bunlar sûfî deneyiminin dinamikleridir. Makamlar; Ruhi yükselmeye sûfînin aşamalı olarak gittiği ahlâki mertebelerdir. Haller ise; Allah’ın hibe ettiği vicdanın kaynağı duygu durumlarıdır. Sûfî, bir makam yada bir halde durmaz. Bilakis o sürekli değişim halindedir. Sûfîler bizzat kendilerini şu sözlerle ifade ederler: “sûfî vaktinin çocuğudur” (anı yaşayandır). Bundan dolayıdır ki zâhid lakabı örneğin tasavvuf içeriğine delalet eden amaçla ters düşmez. Çünkü zâhid tasavvuf makamlarından olan zühd makamında durur. Aynı zamanda tövbe, sabır ve tevekkül ve makamlardan diğerlerini de tatbik eder. Hallerden olan “kabîd”, “basîd” ve “üns” de böyledir. Bunlardan yalnızca birisi tasavvuf anlamını ifade edemez.

Et-Tûsî bu bağlamda şunları yazmıştır: “Sûfîler gerçekte böyle olmalıydılar; yani yalnızca bir ismi gerçekleştirmeye çalışmazlar. Bundan dolayı onlara yalnızca bir isim ne de bir ilim izafe ettim. Çünkü, şayet onlara her bir anda bir hal izafe etseydim onların üzerinde halleri, ahlâkı, ilimleri, eylemleri genellikle bulamazdım. Onları eğer böyle adlandırsaydım her bir zamanda başka bir isim vermem gerekirdi ve her bir an için başka bir hal izafe etmem lazımdı, böyle genelleme olmaz. Onlar kıyafetin zâhirine nispe edilirler. Çünkü yün giysi; Peygamberlerin (a.s) şevki, velilerin ve asfiyanın şiarıydı. Giysinin görünüşüyle izafe etmemin nedeni; bu isim, genel, kapsamlı, seçkin,

⁴ Et-Tusi, Ebu Nasr es’-Serrâc “*el’-Lem’â*”, tahkik: Abdu’l-Halîm Mahmud, Taha Abdu’l-Bâki Surur, Kahire 1960, s.40-41, s.574. El-Kelabâzi, Ebu Bekr Muhammed, “*et’-Tearrufu li Mezhebi Ehlî’t-Tasavvufi*” tahkik: Mahmud Emin en-Nuri, 2.b. Kahire 1980, s.310. Es-Suhreverdi el-Bağdâdi, Abdu’l-Kahir b. Abdullah “*Avarifu’l-Maarif*”, Gazalının *İhyau Ulumi’d- Din* 5 cildin sonundaki ek, Beyrut ts, s.83. Ebu Naim, Ahmed b. Abdullah, “*Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakatu’l-Asfiyâ*”, 3.b, Beyrut, 1.c., s.345.

onurlu halleri, ahlâkı, ilimleri ve amellerinin hepsini bildirmekteydi.⁵” Sonra Kur’ân’da, Havârîleri neden bu isimle adlandırıldıklarını şöyle anlatmıştır: “Beyaz giyen bir guruptu onlar, Allah, onları, çizdikleri profille; hallere, ilimlere ve amellere nispet etmeyip buna nispet etmiştir⁶; Mesih’i izleyenler bu isimle diğerlerinden ayrılmışlardır.

Yün giymenin durumu ise, delaletine bağlı olarak Allah (azze ve celle) için tevazu ve alçak gönüllüğü, dünya nimetlerinden züht edip, Hak Teâlâ’ya yakınlık makamını gerçekleştirmek isteklerini ifade eder ki bu ise tüm peygamberlerin ve salihlerin özelliklerindedir. Kim onları örnek alırsa, kaba/sert giyinir, tevazuya en yakın olursa salihler zümresine girerler. Resulullah’ın elbisesine yama diktığı⁷ ve yine eşi Ayşe (r.a) elbiselerini yamalıdığı ve Ömer b.Hattab’ın yamalı giymiştir.⁸ “Yamalı elbise sahibi Allah üzerine yemin etse Allah o yeminini gerçekleştirir” meşhur bir hadistir. Burada muhtemelen yün elbise kastedilmektedir. Zira o zaman insanlar arasında özellikle de fakirler arasında daha yaygındı, Ehl-i Suffe’de gördüğümüz gibi... Hem satın alması kolay hem de toplumun o zamanda yün ürünlerine güvenmesi nedeniyledir. Bu durumlardan anlaşıldığı üzere, yaşam gerçeğinden diğeri ise cahiliyye genel kültüründen kaynaklanmıştır. Başka bir neden ise ilk peygamberler ve salihlerle ilgili rivayetlerden nakledilen, İslâmın yeni kültürünün teşekkülünde, dünya işlerinden yüz çevirmekle birlikte Allah’a yöneldiklerini gösteren yün elbise giyerek ibadet etmek özdeşleşmiştir.

İ.Kuteybe, Mesih’i (a.s) nitelelendirmesinde şunları aktarmıştır:

“Öğrendiğime göre, İsa, dostlarının yanına çıktığında üzerinde yünden bir cübbe/gömlek, kısa bir şalvar, yalın ayak, saçı ve bıyığı kısaltılmış, ağlayarak, dağınık, açlıktan rengi sararmış, susuzluktan dudakları kurumuş halde onlara şöyle seslenmekteydi: Esenlik üzerinize olsun Ey İsrail oğulları! Dünyayı dengesine koyan benim! Bunda şaşılacak ve övünülecek bir durum yok! Evimin nerede olduğunu biliyor musunuz? Evin nerede? Ey Ruhullah/Allah’ın ruhu! dediler. O da: Evim mescitlerdir, benim misk kokum su, ağızım açlık, bineğim ayaklarım, kandilim geceleyin ay, yiyeceğim basit, meyvem ve fesleğenim/reghan yeryüzü bitkileri, giyeceğim yün, şiarım korku, arkadaşlarım kötürüm ve miskinlerdir. Bir şeyim olmadan sabahlıyorum, huzurluyum ve çok zenginim. Benden daha zengin ve daha kazançlı kim var?⁹”

⁵ *El-Lem’â*, s.40.

⁶ a.g.e., s 40-41, *et-Tearrufu li Mezhebi Ehli ‘t-Tasavvufi*, s.29-30.

⁷ İbnu’l-Cevzi, Cemâlu’d-Din Ebu’l-Ferac Abdu’r-Rahman, “*Taribu Omer b. el-Hattab*” talik: Usame Abdu’l-Kerim er-Rifayi, s.161.

⁸ *Hıyatu’l-Evliyâ*, 2/47.

⁹ *Uyumu’l-Abbâr* 2/269.

Allah (azze ve celle), peygamberine, şu sözünde önceki peygamberlere uymasını emretti:

“İşte o peygamberler Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy.” (Enam:90)

İşte onlardan Suffe oğulları; Arapların cahilliye döneminin ilk sâfîlerindedirler. Onlar; zahid olmaya gayret ediyorlar, yüce Allah'a kulluk etmeye çalışıyorlar, Kâbe'ye hizmet ediyorlar ve hacıların yolunu açıyorlardı. “Suffe” ve “Rebid” lakaplı Gavs Mur b. Edd'in evlatlarıdır, Suffe oğulları. Çünkü annesinin çocuğu yaşamadığı için çocuğunun yaşaması halinde çocuğun başına yün bez bağlayacağına ve çocuğu Kâbe'nin hizmetçisi kılacağına yemin etmişti. Nitekim de bunu yapmıştır. Oğlunu Kâbe'ye hizmet etmek için vermiştir, O rebid (bağ, vesile) diye de tanınmıştır¹⁰. Kabenin hizmetinde bulunmuştur daha sonra onun oğlu da Kâbe'ye hizmet etmiştir. Bu bağlamda annesinin adağına vefa göstererek şiir olarak şunları söylemiştir¹¹:

“Yüce Mekke'yi vesile kılarak çocuk istedim
Rabbimden! Ve beni bereketlendirdi onunla
Benim için onu iyi insanlardan kıl!”

İslâm gelmeden önce Suffe kabilesi hacılara hizmet ederlermiş Cahiliye eski şairi Merrâ b. Halif Fehmi onlar için şöyle demiştir¹²:

“Yolda yürürdü Suffe Kabilesi, Mina mıntıkasından
Yemek taşıyorlardı beraberlerinde de.
Yayılıyordu yemeğin kokusu
Kan rengi gözüküyordu siyaha çalan, etin üzerinde.”

Bu öyküde bizi ilgilendiren şey adak geleneğinin tasavvufla ilintili olmasıdır. Dr. Şeybî bu alakayı, Gavsı göz önünde bulundurarak Allah için takdim edilen kurban olarak açıklamıştır. Adeta annesi şunu demek istemiştir:

“Hamile olduğum bu çocuk Allah'a yakınlık olması gereğince Kâbe'ye hediyedir. Şayet hayatta kalacaksa O'ndan hediye, şayet onu öldürecekse o, zaten O'nundur.” Ve şöyle ilave eder: “Ehl-i Suffe'nin elbiseleri yündendir. Suffe oğullarıyla beraber her iki gurubun bireyleri de Allah'a doğru yol katetmekte ortaklıklar. Üzerinde iştirak ettikleri şey Kâbe'ye adak adamaları-

¹⁰ El-Kelbî, *Cemberetu'n-Neseb* s189.daha geniş bilgi için bkz: el-Ezraki “*Abbâru Mekke*”, s.128-129. *Hıyatu'l-Evliyâ*, c,1, s.1, Ali, Dr.Cevvad, “*el-Mufasssal fi't-Taribi'l-Arabı kable'l-İslami*”6/387.

¹¹ *Abbâru Mekke* 3/387

¹² *el-Mufasssal fi't-Taribi'l-Arabı kable'l-İslami*”6/387.

dır. Ruhları da Allah'ın tasarrufundadır¹³. Sonra bazı Cahilliye ve İslâmi bazı gelenekleri hatırlatır. Bunlar tasavvuf ile adak arasındaki sembolik ilişkiler üzerine devam eder. Örnek olarak Cahilliye dönemindeki kız çocuklarının öldürülmesidir. Altı yıl sürüyle beraber güdülmüş koyun olarak nitelendirilmesi amacıyla kızın kıyafetinde yünden bir cep yada saç bulunmasıdır. Kız kumlara defn edilmeden önce süslenir.

Dr. Şeybî, Muhammed'in (aleyhi's selam) babası Abdullah'ın adak hikayesinde şunları iddia eder: Babası Abdulmuttalib Allah'a yaklaşmak için kurban adadığında, Allah ona bu kadar çocuk bahsettiğinden dolayı çocuklarına danıştı. Sonra Abdullah'ın bedeniyle kurbanı değiştirdi. Bu adetler, İsmail'le (a.s) temsil edilen kurban geleneğini, ilk kaynaklardan kesin olduğu teyit edilmiştir. İslâmi asırda ise yün, bazı vatandaşların Allah yolunda ölmek ve kurban olmak için sembolize edilerek ortaya çıkmaktadır.

İ.Sad anlatmaktadır: "Peygamber (a.s), Bedir vakasında ashabına şunları bildirdi: Allah, melekleriyle onların kalplerine bir bağ uzattı. Melekler indi. Yün, atların perçemlerindeydi. Peygamber (a.s) onlara şu sözleriyle emretti: Melekler besmele çekti sizler de besmele çekiniz". Miğfer ve başlıklarının yünden yapılması¹⁴ ki Ali b. Ebû Talib (Allah yüzünü mükerrem kılsın) aynı şekilde bu durumla ilintilendirilmiştir. Nitekim o günlerde o beyaz yün ile tanınmaktaydı¹⁵. Bu bağlamda İsmail'in (a.s) kurban hikâyesi sembolik olarak tasavvufla kurbanın manası arasındaki ilintide temel olarak kalacaktır. İsmail kurbanlık iken Allah'ın onu koçla değiştirmesi ki daha sonra kurban haccın şartlarından biri haline gelmiştir.

Bu örneklerden de anlıyoruz ki; delalet yönüyle tasavvufta yün, sembolik olarak açıkça yer almıştır. Bedir vakasında sahabenin başındaki yün bedenlerin ve ruhların Allah yolunda sunulmasına delalet etmesiyle ilgilidir. Yani beden burada cesettir ve kanın akması gerçek olup mecazi olmamasıdır. Buna karşın Cahiliyye döneminde yaşayan Gavs b. Mur başında takılı olan yün, kan dökme anlamında analiz edilemez. Bu ancak kulluk ve beytullah'a hizmet etmek manasındadır. Bu analiz doğru ise savaş ve cihatla arasında anlam ilişkisi kurmak ta mümkündür. Cihad diğer bir anlamda ise, nefsin heva ve hevesle, şeytanla mücadelesidir Her iki durumun da temeli Kur'ân ve sünnete dayanır. Bu son anlayış ise tasavvufun içeriğinde genel olarak tecelli eder. Özellikle de Hatem'ul-Essam'ın (ö.237) sözünde tasavvuf yolunda sulûk ile

¹³ Eş-Şeybî, Dr.Kâmil Mustafa, "Rey Fi İştikaki Kelimeti Sufi", Mecelletu Kulliyeti 'l-Adabi, 5 sayı Bağdat, 1962, s.236-237.

¹⁴ İ. Sad, "Tabakatü İbni Sad" tahkik: Dr. İhsan Abbas, Beyrut, 2/16. "Rey Fi İştikaki Kelimeti Sufi", Mecelletu Kulliyeti 'l-Adabi, 5 sayı, Bağdat 1962, s.239-240.

¹⁵ "Rey Fi İştikaki Kelimeti Sufi" Mecelletu Kulliyeti 'l-Adabi 5 sayı, Bağdat 1962, s.240.

ilgili şunları ifade edilir: “Kim bizim yolumuza girerse ölümün dört özelliğini kendisinde hisseder: Beyaz ölüm; açlık, kara ölüm; yaratılmışlardan eza ve cefaya tahammül, kırmızı ölüm; heva ve hevese muhalefet ederek halis amel, yeşil ölüm ise; yamalı giymektir¹⁶.” Sûfî Süheyl b. Abdullah (ö.283)’ın sözünde mana zirveye ulaşır. Bedensel kurban manasını şöyle açıklar: “Malı mubah, kanı hederdir¹⁷”. Bundan şu anlaşılmaktadır: Tasavvufta sembolik olarak iki anlam yüklenir, birincisi gerçekliktir ki o da ölümdür. Diğeri ise mecazidir. Allah için ihlâslı olmayı isteyerek heva hevesten gereksiz isteklerden inkıta edip nefsin öldürülmesidir. Bu son mana üzerine bu inceleme yapılmaktadır.

Bu bağlamda tasavvuf nefis mücadelesi zühd ile dünya meşakkatlerinden kaygılarından kurtulmak, Allah için mütevazı olmak O’ndan başkasına değil yalnızca Allah’a yönelmektir. Bu delalete bakılıp, “marifet” anlamının göz ardı edilmesi öz yönüyle eksik kalır. Bu itibarla sonuç, sulûk = davranıştır. Mücâhedenin hedefi (sûfinin sulûkunda) Yüce Allah’ın şu sözünü doğrularak, Allah’ı isimleriyle, sıfatlarıyla efâliyle bilmektir: “Cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım¹⁸.” Mücahid, bu ayeti “ancak beni bilsinler¹⁹” diye tefsir etmiştir. Marifet (Allah’ı bilmek) mücâhedenin ve sûfinin sa’yinin/çalışmasının semeresidir. Eşdeğerli kelimeler olarak ele alındığında bazen “Arif” kavramı “sûfî” kavramıyla yer değiştirir. “Sûfî vaktinin çocuğudur”²⁰, yerine “Arif vaktinin çocuğudur²¹” da denilmiştir. “Marifet; Allahla beraber kalbin hayat bulmasıdır”, “marifet, çaba gösterilmesiyle birlikte bu hasletin bizzat cömert olan Allah’tan (Cûd) gelmekte olduğunun bilinmesidir.²² Böylece (sûfî sulûku) mücâhede ile marifet arasında her ikisiyle tasavvufun anlamı tamamlanarak apaçık bağlantı ortaya çıkar²³.

Analize devam edersek söylenilen şu sözün üzerine çıkmış oluruz: Tasavvuf “safa”dan ya da “ehl-i suffeden” türetilmiştir. Etimolojik açıdan doğru olmasa da ancak mana cihetiyle doğru olan duruma ulaşırız: “Safâ” beşeri çirkinliklerden nefsin tasfiyesidir. Ehl-i suffice ise genel olarak kendi nefislerinde bu hasleti gerçekleştirilmeye çalışan kimselerdir.

Şuna işaret etmekte fayda vardır: Tasavvuf için bu gibi alışılmış keli-

¹⁶ El-Kuşeyrî, Abdu’l-Kerim b. Hevazan, “*er-Risaletu el-Kuşeyriyyeti fi’lmi’t-tasavvuf*” tahkik: Marûf Zerik, Ali Abdu’l-Hamid Baltacı, 2.b., Beyrut 1990, s.393-394.

¹⁷ A.g.e., s.60.

¹⁸ Ez-Zariyat: 56.

¹⁹ Ebu Hayyân el-Endulûsi, “*el-Babru’l-Muhid fi’l-Tefsir*”, Beyrut 1992, 9/562.

²⁰ Es-Suhreverdi el-Bağdadi, *Avarifu’l-Maarif*, s.80.

²¹ İ. Kayyimu el-Cevziyyeh, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr, “*Medaricu’s-Salikine*”, tahkik: Muhammed el Mutesim billah el-Bağdadi, 2.b., Beyrut 1994, 3/319.

²² *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.317.

²³ bkz:Bakara :282 ve Enfal:29 ayetlerle ilişkilidir.

meler, diğerlerinden daha çok, asıl türevleri olur. İki harf en azından “sad” ve “fa” ortaktır. İşaret ettikleri kelimelere gelince benzerdirler. Tasavvuf kelimesi saf (Saf, pak) manasını da kapsar. Ehl-i Suffe'nin de niteliğidir. “suf” kelimesinin türevi olması doğrudur. Analizde sunduğumuz şeylerin ışığında; “Tasavvufun “suf” kelimesinden türetildiğini tercih edenlerin de görüşü doğrudur, diğerlerinin de²⁴.

Bahsi geçen “Mücâhede”, (sûfî sulûkunda) marifete götürür, Marifet te ince anlamıyla eşyanın üzerindeki gerçekleri iyice anlamaya kadar götürür. Bu durum tasavvuf için bizzat tasavvuf tanımlamalarıyla doğru orantılı mıdır? Tasavvuf iki yüzden fazla tanımlamayı ele almaktadır. Nicholsun çeşitli kaynaklardan yetmiş sekiz tanım toplamıştır²⁵ Tasavvufun çeşitliliği ve sayısıyla ilgili şu sözleriyle yorum yapar: “ Tasavvuf tanımlayanların hali bizzat ancak hissettiklerinin ifade edilmesine gayret göstermeleridir. Her bir bireyde var olan gizli dinî duyguyu (mistik) kapsayan, terim olarak tanımlama kesinlikle olmaz. Bu tanımlamalar var oldukça, her halükarda tasavvufun bazı özellikleri ve yönlerini kısaca tasavvur etmektir²⁶.” Bu söz, haller ve makamlarla ilintili de olsa son derece rakik, incedir. Tasavvuf yönüyle de değil yönlerindeki fazlalıklarla da değil bilakis hallerdeki ve makamlardaki tek bir cihetin olmasıdır. Bu ise; “her bir halde göklerin ve yerin yaratıcısına yönelmesidir”²⁷. Ancak tasavvufun tanımında haller ve makamların çeşitli olmasına bağlı olarak sözler çeşitli ve çoktur. En güzel bir biçimde kast edilen ise bizzat sûfîlerin şu sözüdür: “Sûfî, vaktin çocuğudur”²⁸.

Sûfîlerden bazısının tevekkül, fakr, zühd ve diğer makamlar üzerine çözümlemesini/açılımları yaptıkları tasavvuf tanımına geleceğiz. Bunlar makamların kapsamındadır veya tasavvufun öğelerindedir. Bazılarının kavramların bazılarını tasavvuf manasında zikir edip hallerle ilintilendirip çözümlediği gibi. Bunların hepsi oluşumundaki bir unsur niteliğiyle manaya girer. Bu ancak böyledir.

Sühreverdî Bağdâdî (ö.563) tasavvufun mahiyeti için sözler binden fazladır ve nakli uzatır²⁹. Ve şunları ekler: “Çünkü onlar, vakitsiz vakitlerdeki hallere işaret etmişlerdir. Tasavvuf anlamındaki şeyleri zikredebilirler. Örneğin fakr anlamında ki gibi aralarında burada benzerlik bulunsa da kesinlikle

²⁴ bkz: *Er-Risaletü Kuşeyriyye*, s.279, İ.Rezzuk “*Kavaidü't-Tasavvufi*”, tashih: Muhammed Zehri en-Neccâr Mısır ts.,s.6. Bedevi, Dr.Abdurrahman, “*Taribu't-Tasavvufi'l-İslamiyyi Mine'l Bidayeti Hatta Abiri'l-Karni's-Sani*”, 2.b., Kuveyt 1993, s.89.

²⁵ *Taribu't-Tasavvufi'l-İslamiyyi Mine'l Bidayeti Hatta Abiri'l-Karni's-Sani*, s.15.

²⁶ Nicholsun, “*es-Sufiyye fi'l-İslam*” Çev: Nureddin Şerbiyye, Kahire 1951, s.29.

²⁷ bkz: El-Enam:79 ve 162

²⁸ *Avarifu'l-Maarif*, s. 80

²⁹ a.g.e., s.81.

farklıdır. Fakrin işaretleri bazen zühd bazen de tasavvuf anlamındadır. Manaları benzer, mürşitler için birbirinden ayırt edilmezler. Biz diyoruz ki, tasavvuf fakrin dışında ve zühdün gayrisidir. Tasavvuf fakr ve zühd manalarını ve artı niteliklerini bir araya toplayan isimdir. Bir kimse bunun dışında zâhid ve fakir dahi olsa sûfî olamaz³⁰. Sûfîlerin dilinde tasavvufun manası için dolanan örneklerin bazıları şöyledir:

Maruf Kerhi (ö.200h) şöyle demiştir: “Tasavvuf hakikatlere muttali olmak ve yaratılmışların ellerindeki umut bağlamamaktır³¹”. Birinci kısım tasavvufun marifet yönünün doğasına işaret eder o da eşyanın hakikatlerini ve zâhirinin verdiğiyle yetinmeyip, cevherlerini bilmektir. Tanımlanan diğer yönüne gelince ise tanım zühd makamına işaret eder. Allah’a rağbet edip, insanların ellerindeki mal ve mülklerden vazgeçmektir.

Zu’n-Nun el-Mısri, sûfî ile ilgili buna benzer biçimde şöyle demektedir: “Sûfî konuştuğunda, onun konuşmasından hakikatler aynen ayan beyan olur. sükut ettiğinde ise, ilişkiyi kesmesinden dolayı yaraları dile gelir.”³² Kerhi ve Zun-nun’un marifete işaretleri özet şeklindedir.

Ebû’l-Hasan el-Husri (ö.371h) bu yöndeki bazı detaylara işaret ederek şunları demektedir: “Sûfî, o kimsedir ki, onun (sufi) vecdi vücudu, sıfatları ise hicabıdır. Vecd hali sana hakikati gösterir. Hakiki Vücut/varlık ise Hak Teâlâ’nın vücut/varlığıdır. Yani sufi; sıfatları gizli O’nun (Allah’ın) varlığını bulan kimsedir³³” Bu sözden şu kastedilmektedir: Varlık durumunun gerçekliği, sana zâhir olur. Gerçek varlık Yüce Hakkın varlığıdır, “O”ndan başkası değildir. Kulun sıfatları ise yokluk halidir. Fenâ ile kendi arasında dönüşür. Bu durum ise Hakk’ın varlığının bizzat kendi varlığı olduğunu idrak edemesine neden olur.

İkinci olarak Semnun (ö. 290 h) ‘a tasavvuf sorulunca o şöyle dedi: “Hiçbir şeye sahip (malik) olmaman ve hiçbir şeyin sana sahip olmamasıdır(memluk)³⁴” Buradaki Malik ile Memluk arasındaki ilişki karşılıklı dönüşümlü olan bir alakadır. Bir şeye sahip olan (malik) onun memlukudur, mal gibi aynı zamanda da sahiplenilmiştir, memluktur; sahibinin kalbinde ve elinde sahiplenilmiştir. Bir şeye sahip olduğunda o şeyin sana sahip olmamasıdır. Bu şu anlama gelir; salt ubudiyet makamının gerçekleştirilmesidir. Varlıkların

³⁰ a.g.e., s.79.

³¹ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.280. *Avarifü'l-Maarif*, s.79.

³² Es-Silmî, Ebu Abdu’r-Rahman, “*Tabakatu’s-Sufiyeti*”, tahkik: Nuru’d-din Şeribeh“, 3.b., Kahire 1986, s.19.

³³ a.g.e., s.491.

³⁴ *el-Lem’â*, s.450, *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.280. El-Hucveri, Ebu’l-Hasan Ali b. Osman, “*Keşfü’l-Mabçub*” İnceleme: İshâd Abdu’l-Hâdi Kandil, Beyrut 1980, s.233.

köleliğinden özgürleşip kulluğunun salt Tek Allah için olmasıdır.

Üçüncüsü: Amr b. Osman el-Mekki (ö 291h) şöyle demiştir: “Tasavvuf kulun her bir anda vaktini en iyi bir biçimde değerlendirmesidir³⁵”

Ahmed el-Ceriri (ö.304 veya 311h) de şunu söylemiştir: “Tasavvuf hal-lerin murakebesi/kontrolü ve edebin lüzumudur³⁶.”

Ebû Bekr eş-Şiblî (ö.334h): ”Tasavvuf duygularına hakim olmak ve kontrolünü sağlamaktır³⁷.dedi.

Bu tanımlamaların hepsi, murakabe (otokontrol) halinden hareketle; kulun amellerinde, çalışmalarında en güzel ve kapsamlı bir biçimde yerine getirmesini gerektirir. Murakabenin Peygamber’in (a.s) ihsan hadisindeki sözünden istifade edildiğini söylemek isterim. “İhsan; Allah’ı görüyorcasına kulluk etmendir. O’nu görmesen de O seni görmektedir³⁸”

Dördüncüsü: Cüneyd’e (ö.297h) tasavvuf sorulduğunda o şöyle demiştir: “Hak’kın seni sende öldürmesi ve O’nunla sana hayat vermesidir.³⁹” “Fenâ” hali için söylenmiş bir sözdür; kulun ruyettullahı görmesi için nefsi görmesinde fenâ bulmasıdır. Allah ile ve Alah için görmesi ve nefsi de böyle mülâhaza etmesidir. Yani kul kendisinde Allah’ı görmek için bizzat kendisini görmede fenâ bulmasıdır.

Ebû Nasr et-Tûsî’nin (ö.378) sözü de aynı anlama gelmektedir: “Zâhiri ve batini olarak yaratılmışın ruyeti (görünüşü) sakıt olur, düşer⁴⁰.” Kevnin, hakikat üzerine görünüşü Allah ile kaim olup kendisiyle değildir. Onun yokluk hakikati gerçek varlıkla kaim olmasaydı görünmez, hatta var olmazdı. Bu gerçeklikte ancak “fenâ” haliyle idrak edilir.

Beşincisi: Ruveym’e (ö.303h) tasavvuf sorulunca şöyle demiştir: “Yüce Allah’la beraber, O’nun istediği şey üzerine nefsin yönlendirilmesidir⁴¹”. Tasavvuftaki rıza makamına bakan, hoşnutlukta ve sıkıntıda Allah’a hamd eder. İtiraza mecal yoktur, ya da Allah’ın iradesi ve isteğine kızmak, sinirlenmek yoktur. Aynı anlamı Ebû Sehl es-Sa’lukî’de (ö.387h) okuyoruz: ”İtiraza yüz çevirmektir⁴².”

Altıncı: Aynı şekilde Ruveym; rıza makamından fakr ve tevekkül makamına geçerek tasavvufu şöyle diyerek tanımlar: “Tasavvuf, üç haslet

³⁵ *Avarifu’l-Maarif*, s. 81.

³⁶ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.282.

³⁷ *Tabakatus_sufiyye*, s.340.

³⁸ El-Buhari, *İman ve Sefer Kitabı*

³⁹ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.280

⁴⁰ *Tabakatus_Sufiyye*, s.503.

⁴¹ *El-Lem’â*, s.45, *Avarifu’l-Maarif*, s.81.

⁴² *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.283.

üzerine kurulmuştur, fakra yapışmak, başkasını kendine tercih etmeyi gerçekleştirilmeye çalışmak ve tasarruf ve seçimi terk etmektir⁴³”.

Yedinci: Ali el-Husrî'ye sence sûfî kimdir diye sorulduğunda o şöyle cevap verir: “Onun gönlü, yeryüzünü de gökyüzünü de kuşatır⁴⁴ “ Kuşeyrî de bu tanımlamaya şöyle diyerek dikkat çeker: “Mahv haline işaret eden şeydir⁴⁵”.

Bu cümle tanımlamalardandır. Yukarıdaki her bir tasavvuf tanımlamasından makamlardan veya hallerden biri ile açıklanmıştır. Aralarında büyük ayrıcalık olmaksızın biri diğerine açılım yapar. Tıpkı tasavvufun tanımlanmasında tek sorumlu olduğu gibi ya da sûfînin anlam vermeksizin cevap verebildiği gibi makam ve hallerden hareket ederek cevap esnasındaki pozisyonuna göre yada soranın halini gözlemlenmesi gibi⁴⁶. Bundan dolayıdır ki ibareler farklılık göstermektedir, işaret edilen mana ise birdir. Söyleyenin dediği gibi:

“Farkı farklı ifadelerimiz senin güzelliğin ise tek
İşaret etmektedir ki hepsi bu güzelliğe!”⁴⁷

Tasavvuf kavramının önemli yönlerinden birisi makamlar ve hallere dayanır. Diğer yönü ise İslâm ahlâkından kaynaklanır. Geçmiş tanımlarda da bu yönünü zikretmeye çalıştık Çünkü tasavvuf kavramının tamamlanmasında bizzat kendisi destek etkindir. Ahlâksız, tasavvuf yoktur. Güzel ahlâk olmadan tasavvuf olmaz. Ahlâki tasavvufun delili bizzat Kur'ân ayetidir ki, yüce Allah elçisini (a.s) şu sözleriyle övmektedir: “Sen yüce bir ahlâk üzerinesin⁴⁸” Sonra peygamberin (a.s)'in şu sözü vardır: “Ben güzel ahlâki tamamlamak üzere gönderildim⁴⁹” Bundan dolayı tasavvufun temelini ahlâk oluşturduğunu görmekteyiz. Onlar için tasavvuf, tartışmasız edep demektir. Ebû Hafs en-Nisabûrî (ö.270h) şöyle demektedir:

“Tasavvufun bütünü edeptir, her bir an edeptir, her bir makam edeptir. Edepli olan insan-ı kâmil seviyesine ulaşır. edebini kaybeden ise Allah'a yakın bile sansa kendini O'ndan uzaktır, kabul edildiğini zannetse bile reddedilir⁵⁰.”

⁴³ a.g.e., s.280.

⁴⁴ a.g.e., s.283.

⁴⁵ a.g.e., s.283.

⁴⁶ *El-Lem'â*, s.45, *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.280.

⁴⁷ Eş-Şirazi, Sadru'd-Din Muhammed b. İbrahim “*İkâzu'n-Naimin*” Tashih: Dr. Muhsin Mueyyidi, Tahran 1361, s.12.

⁴⁸ Kalem:4

⁴⁹ Malik, *Muvatta'* da rivayet etmiştir, s.473.

⁵⁰ *Tabakatıs_Sufiyye*, s.119.

Muhammed b.Ali el-Kassab (ö.275) (Cüneyd'in Hocası): "Tasavvuf yüce ahlâktır; yüce zamanda, yüce kimseden ve yüce kimselerle beraber ortaya çıkmıştır⁵¹" dedi.

Ebû Muhammed Ceriri de (ö.311h) şöyle dedi: "Tasavvuf, tamamen güzel ahlâka bürünüp tamamen kötü ahlâktan uzaklaşmaktır⁵²."

İmam Muhammed Bâkir'in (ö.113 veya 117h) bir sözü Hucveri'ye nispet edilir: "Tasavvuf ahlâktır; kimin ahlâkı ziyadeleşirse tasavvufta da ziyadeleşir⁵³".

Ebû Huseyn en-Nuri (ö. 295h): "Tasavvufun marifet boyutunun temel ahlâka dayanır" dedikten sonra şunları ekledi: "Tasavvuf biçimler, suretler ya da ilimler değil ama ahlâktır⁵⁴." En-Nuri, kendi asrında amel olmaksızın teorilere bağlı olanların tasavvuf iddialarını yaimalarından dolayı bu görüşünde isabetlidir. Tasavvufta, marifette gösterilen eylemler; tecrübi (zevki) bilgiyle şeriatte mücâhede hakikatinden sudur eder.

Tasavvuf olgusunu, bu alanla ilgili yapılan tercümelere de ahlâki boyuta dayandırıldığını görmekteyiz. Bu sözler güzel ahlâkın bir dinamik olduğuna delalet etmektedir. Tasavvufun binası ve manasının hükümlendirilmesi ahlâksız olamaz. Bu durağan dinamik tasavvufun zirve asrına İ.Arabî'yle (ö.638h) beraber uzanmıştır ki, daha sonrakilerin sözünü de yapılandırmıştır: "Tasavvuf ahlâktır; kim ahlâkça ziyadeleşirse tasavvufta da ziyadeleşir⁵⁵." Mutasavvıflar tasavvufu yalnızca nesir ile ifade etmemişlerdir, bazıları da şiir üzerine çalışmışlardır. Ebû Feth el-Besti (ö.404h) "safâ" kelimesinden hareketle bu anlamda şunları ifade eder⁵⁶:

"Sûfî için insanlar görüş ayrılığına düşüp çatıştılar!

"Suf"/yün kelimesinin türevi olarak zannettiler

Bu ismi; saf, pak, sûfî bir kimseden başkasına veremem!

Zaten o da onunla lakaplandırılmıştır".

Sûfîlerin niteliklerinde ve hallerinde, zikir, münacat, dünyadan zühd, Allaha muhabbet ve özlem vardır ki tasavvuf olgusuyla örtüşmektedir.

⁵¹ *El-Lem'â*, s.45, *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.280.

⁵² *El-Lem'â*, s.45.

⁵³ *Kesfu'l-Mahcub*, s.234.

⁵⁴ *Tabakatus-Sufiyye*, s.167.

⁵⁵ İ. Arabi, Muhyi'd-din Muhammed b. Ali, "*El-Futubatu El-Mekkiyye*", tahkik:Osman Yahya, tasdir: Dr.İbrahim Medkur, 2.b., Kahire 1985, 11/344.

⁵⁶ El-Biruni, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, "*Tabkik Ma Li'l-Hind Min Makbuleti Fi'l-Akli Ev Merzuleti*", Hindistan 1958, s.25.

Ahmed b. Harrâz (ö.279h) şöyle demektedir⁵⁷:

“Zikredir, ariflerin kalplerinin özlemi.

Onların zikirleri sır içindir, münacât vaktinde

İstedikleri için döndürülür kadehleri

Aymazlığı gibi sarhoşun, aymazdırlar dünyaya karşı

Uçuşur gamları karargahta

O'nun sevgisiyle ölüdürler, bedenleri yeryüzünde

Allah'ın sevgisinden parlak yıldızlar gibidirler

Düğünleri olur ancak sevgilinin yakınında

Yücelere doğru yürürler ruhları ise örtülerde

Onları yolundan saptırtmaz; Ne bir hüznün ne de bir zarar!”

Zun-Nun el-Mısri, Şam sahillerin birinde gördüğü kadından bahseder; ona nereden geliyorsun? diye sorar Kadın: Yatmaktan yanları kabalaşmış kimselerin (gafiller) yanından dedi. O da nereye gitmek istemektesin? diye sorunca kadın: Ne ticaret ne de alışveriş, Allah'ın zikrinden alıkoymayan kimselerin yanına diye cevap verdi. Onları bana nitelendir deyince kadın şiir olarak şunları söyledi⁵⁸:

“Bir topluluk ki takındıkları kaygı, tasa, Allah olsun!

Onlar kimseye taşımaz dertlerini!

Mevla'dır İstedikleri; efendisidir onların

Onların istekleri ne güzeldir; Vahid Samed için

Onları aldatmaz dünya, ne de bir makam!

Ne lokantalar, ne lezzetler ve ne de çoluk-çocuk

Ne de şık giysiler! Sürurun/neşenin ruhu kente gelen

Ancak bir menzilin arkasından koşan adım,

Ona yaklaştıkça uzaklaşır, ebediyen

Onlar, pınarların, vadilerin rehinleridir!

Dimdik ayaktadırlar, onlara da az rastlarsın “

Zunun da bizzat kendisi, sûfîleri şöyle nitelendirmiştir⁵⁹:

“Kullarından saf pak kimseler vardır!

Rabbime ant olsun ki,

Kalpleri deniz, haşyet akar gider!

⁵⁷ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.304-305.

⁵⁸ *Avarifu'l-Maarif*, s.81.

⁵⁹ Ebu Talib El-Mekki, *Ilmu'l-Kalb*, s.21-22.

Sırdır kalplerinde! Bedenlerinde, hareketlerinde ise sükunet
Onlar huşu içersindedirler, Rabbi için
Değerli madene doğru gider, Sessiz ruhları ile”.

Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî'nin (ö.378) tasavvufun manasını ve sufilerin hallerini açıklayan ve ifade eden kapsamlı beyitleri vardır. Bu beyitler hoş işari tefsirdir. Tasavvuf kelimesi harflerinin manalarını şöyle tefsir etmiştir⁶⁰: ت ta: takvâ, ص sad: safâ, و vav: vefâ, ف fa ise futuvvet/yiğitliktir.

“Feryat eden kimse! Bıkma sözlerimden!
Nasihatini kabul et, nasihatçinin
Tasavvuf; değil oyun, hile, yapmacıklık, sunilik!
Sefalet içinde yaşamak, bağırıp çağırıp vecd hali de değil!
Tasavvuf; değil yalancılık, tembellik, cehalet, şakacılık
Bilakis; onur, şahsiyet, yiğitlik kanaatkarlık, tasavvuf
Temizlik, ıslah olmak, takva, ilim, yetinme, paklık
Rıza, dürüstlük, hoşgörü, vefa! Hakkıyla hukukuyla!
Hayalet ve boş olamaz! Bunu gerçekleştiren yapan
Yakîn ile gören, canla başla çalışan
Verimli ve orta yolda olan yolcu!...
Onurlu, gayretli, mütevazı! Ölülerin ve ruhların değişimi!
Lambadan ışığın yayılması gibi; Nurlar yayılır; Esrarından!.....
Takvânın; ت“te” si, Safânın ص“sad” ı ,
Vefânın و“vav” ı, fütüvvetin ف“fa” sıdır
Bunu ganimet bil!.....Feryat eden kimse sen !...”

Geçmiş beyitlerdeki bu gibi kimselerin sıfatları, tasavvufun çeşitli tanımlamaları ile çoğu manalarla uyum göstermektedir. Örneğin Allah için dertlenmek, onun için mücâhede göstermek, O'nun zikriyle unsiyet peyda etmek, sevgisiyle kendinden geçmek, O'nun marifetiyle kalbinin ışıklanması ve dünyada fakr, zühd isteği, vs.... Bu bağlamda mana ve profillerden tasavvufun iki temeli ortaya çıkmaktadır; makamlar ve haller. Ancak akla şöyle bir soru takılabilir: Makamlar ve hallerden daha fazla olarak hem marifet hem de ahlâki yönüyle tasavvuf için, kapsamlı bir tanımlamayı sûfîlik ortaya koyabilirler mi? Taifenin başkanı olarak nitelenen Cüneyd, bu soruya ışık tutarak tasavvuf tanımlamasını kapsamlı olarak şu sözleri ifade etmektedir: “kalbi saflaştırmak, sıradan ahlâktan ayrılmak, beşeri sıfatlardan uzaklaşmak, nefsanî

⁶⁰ El-Hallac, el-Huseyn b. Mansur, “*ed-Divân*” tashih: Kâmil Mustafa eş-Şiblî, 2.b, Bağdat 1984, s.107.

isteklere karşı koymak, ruhani sıfatlar menzilesinde olmak, hakiki ilimlere bağlı olmak, ebediyet için evlâ olana göre amel etmek, bütün insanlara nasihat etmek, hakikat üzerine Allah için vefalı olmak, İslâma ve Resul'e ittibaa etmektir⁶¹". Bu tanımlama baştan sona iki şıkla özetlenir. Birincisi: Muhammedi öğretilere bağlı olarak nefisle mücâhedeyi temsil eder. Diğeri ise; hakikati ve İslâmın özünü temsil eder. Bu iki şıkla da tasavvufun manası tamamlanır. Kavramın icazi yönü ise; manayı ifadede mümkün olduğu kadar az lafızla ifade etmektir. Ebû Bekir El-Kittani'de tasavvufu bu bağlamda şöyle tanımlamasını buluyoruz: " Saf/paklık ve Müşâhede/tanıklık şahid oluyoruzdur. Safâ; nefis ile mücâhedeyi anlatır ki bir araçtır. Müşâhede ise hakikat için tabir edilir ve gayedir. Sûfîlerde de hakikat; Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık etmektir ki bizzat Allah'ın (azze ve celle) kendi hakkında tanıklık ettiği gibi, meleklerle ve ilim sahiplerine de tanıklık ettirmektedir⁶² ki; Yüce Allah'ın bu sözünde aynı şekilde ifade edilmiştir:

"Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur⁶³."

Böylece bu tanımlama tasavvufun manasının ifadesinde de uygunluk gösterir. Özetle tevhit hakikatine ulaşmada, "Sûfî"nin aracı olarak; gerek sanatsal yönden gerekse konu yönüyle kapsamı içerisinde yer alır.

2. Kavramın Tarihi Sürecinde

Kavramın araştırmasında faydanın gerçekleşmesi için tasavvufun yayılmaya başlayan zaman süreci üzerinde durmak iyi olacaktır. Tusî (ö.378h) bu kavramın ortaya çıkma iddiası olarak, nispeten son dönemlerde bilindiği ve tasavvufun İslâma nispet edilemeyeceği ya da ona bidat olarak bakılması iddialarını red ederek, bu görüşe karşı çıkmıştır. Yapısı ve manası, Kitap ve sünnetle çakışmadığı sürece tesmiyeden kaçınılamayacağından bahsetmiştik Zaman boyutuna gelince, İslâmın ilk asrına yakın olması kavramın değerinden de az değildir. Zira yakınlığı tedavülde olmasının gücünü artırmaktadır. Tusî, kelimenin tarihini, Muhammed b. İshak b. Yesâr'a (ö.150) isnat ederek İslâm öncesine dayandırmaya çalışır; Muhammed b. İshak, Mekke rivayetlerini/haberlerini topladığı kitabında şöyle demektedir: "İslâm öncesinde Mekke'ye uzak bir ülkeden sûfî birisi gelip Beytullah'ı tavaf edip giderdi⁶⁴". Bu rivayet üzerine pek çok araştırmalar yapılabilir. Bilakis Tûsî, kesinlik derece-

⁶¹ *Et'-Tearrufu Li Mezhebi Ebli 'T-Tasavvufi'*, s.34-35, *Tabakatus_Sufiyye*, s.464.

⁶² Bkz: Abdu'l-Halim Mahmud, "*Kadiyyetu't-Tasavvuf el-Medresetu's-Şaziliyye*", 2.b, Kahire, s.348.

⁶³ Âl-i İmrân: 18 ayet

⁶⁴ *El-Lem'a*, s.42-43.

sinde olmasa bile bu görüşe yakınlık göstermesiyle birlikte şüphe eder, şayet doğru ise İslâm öncesi bu ismin bilindiğine ve faziletli iyi kimselere bu ismin nispet edildiğine işaret eder⁶⁵. Burada şunu soruşturabiliriz: Bu sūfî adamın, Ben-i Suffe sülalesinden olması mümkün müdür? Ya da kimlere intisap etmişlerdir? Sonra Tûsî, Hasan el Basri'den (ö.110h) şöyle rivayet etmektedir:

“Bir sūfîyi tavaf ederken gördüm, ona bir şey vermek istedim, almadı ve şöyle dedi: Yirmi kuruşum var (Dört Devanik; tekili Danik = yaklaşık beş kuruş) bende olan bana yeter⁶⁶”

Süfyan es-Sevri (ö.161h) şu sözüne işaret etmek istemektedir:

“Ebû Hişam es-Sevri olmasaydı ince görüşlülüğü bilmezdim⁶⁷”.

Bu iki rivayete binaen tasavvuf kavramı hicri ikinci asrın ilk yarısında bilinmektedir. Massignon ise hicri ikinci asrın ikinci yarısında ilk kez bilindiği görüşündedir⁶⁸.

Tûsî'nin daha önce zikrettiği iki kanıt, Musavir el-Varrak'ın (yaklaşık olarak ö.150) -ki kendisi Kufe'nin nadir şairlerindedir, muhaddistir- görüşlerini, teyit eder. Onun iki beyit şiiri riyakar adamı, riyakar kimseyi kınamaktadır. Bu beyitlerde tasavvuf kelimesini zikreder⁶⁹:

Güvenilir, emin demeleri için kendisine

Mutasavvıf gösterir kendisini

Tasavvuf ve emanet ne anlama gelmekte?!

Hıyanet yolunu istemekte ama, istemez İlah'ı!”

Bu kelimenin kullanımı yüz elli yıl önce yayıldığı kesindir. Beyitlerle, olmaması gereken sūfînin profili, çizilmiştir. Tasavvufun başlangıcının sınırını bilmesek te uzun zamandan beri bilindiği ve uygulandığıdır. Tasavvuf için iddiaların olması için Tûsî'nin, Hasan el-Basri'den naklettiği rivayet doğruluğu teyit eden bir durumdur. Tasavvuf ve sūfî kavramı hicri ikinci asrın başlarıyla ilk yarısının sonları arasında bilindiğidir ki, bu da Tabiûn asrıdır.

3. İslâmi Kaynakta Tasavvuf

Tasavvufun türeviyle ilgili tartışmanın çok olduğu gibi kaynaklarında da ihtilaflar çoktur. Buradaki araştırmada elden geldiğince ihtilaf çatışmasına kesinlikle girilmeyecektir. Tasavvufun temellerini genel İslâmi erkana uygun

⁶⁵ *El-Lem'â*, s.42-43.

⁶⁶ *A.g.e.*, s.42.

⁶⁷ *A.g.e.*, s.42., İ. Cevzi, *Sıfatı's-Saffê*, 2.b Beyrut 1992, 2/185.

⁶⁸ Bkz: Masiniyun Luveys, Mustafa Abdu'r-Rezzak, “*et-Tasavvuf*”, Beyrut 1984, s.27.

⁶⁹ İbnu Abdi Rabbih, “*El'İkdu'l-Ferid*”, Şerh, tashih: Ahmed Emin ve Ahmed ez'-Zeyyin ve İbrahim el-Ebyari Kahire 1952, 3/217.

olarak çıkartılmaya çalışılacaktır. İlk sûfîler özellikle de tasavvuf deneyiminin tarihini açıklayanlar bu meselenin beyanında İslâm kaynaklarından Kitap ve Sünnetten çıkartıldığını ve tasavvufun geçerliliğine işaret etmişlerdir. Dayanağını İslâm ile temellendirerek teyid etmişlerdir. İşte bu bağlamda da Tûsî, tasavvufu, İslâmî temellerden dördüyle bağlantı kurmuştur⁷⁰.

1. Yüce Allah'ın kitabına uymak
2. Resul'e (a.s) bağlanmak
3. Sahabe ve tabiûn ahlâkıyla ahlâklanmak
4. Allah'ın salih kullarının edebi ile edeplenmek

“Tûsî'nin bu temellendirmelerini, kim tasavvuf ve sûfîlerle ilgili yazdıysa bunları teyit etmiştir. Sûfî olmayan İ.Haldun (ö.808) dahi tasavvuf ile İslâm kaynağı arasında sıkı bir bağ olduğunu idrak etmekte ve Tûsî'nin söyledikleriyle aynı anlamda şunları söylemektedir: “Bu ilim, şerî ilimlerden dir milletlerde ortaya çıkarak aslı o kavimlerin yolu ve ümmetin selefinde halen devam etmektedir. Sahabe ve Tabiûn büyüklerinin ve daha sonrakilerin yoludur ki, bu yol hal ve hidayet yoludur. Temeli kulluktur. Allah için dünyanın güzelliklerinden ve ziynetlerinden yüz çevirip Allah'a kul olmaktır. Cumhurun kabul ettiği mal-mülk lezzetinden züht edip, yaratılmışlardan infirad etmek ve ibadet için halvet etmektir. Genel olarak sahabe ve selef böyleydi. İkinci ve daha sonraki asırda insanlar dünyalığa yönelerek dünyalığı talep ettikleri görülmektedir. Sûfîler ve mutasavvıflar adıyla kulluğa yönelenler olmuştur⁷¹.” İ.Haldun sûfî olmadığı halde objektif değerlendirmede bulunmuştur. Tasavvufun temelini, Resul'ü örnek alan güzide insanlardan, sahabe ve tabiine bağlılıktan kaynaklandığı görüşündedir.

Özet olarak Tûsî'nin temellendirmelerine ilk kaynak olarak Kur'ân-ı Kerim, haller ve makamları şöyle zikretmektedir:

Tövbe edenler, sabredenler, fukara, tevekkül edenler, şükredenler, razı olanlar, zikredenler, huşu içerisinde olanlar, havf (korku) içerisinde olanlar, reca (talep) edenler, kalbi titreyeler, mukarrabin (yakın olanlar) Yüce Allah müşâhedeyle ilgili olarak zikrinde şöyle demektedir: “Şüphesiz ki, bunda aklı olan veya hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır⁷²”

Sünnete ise makamlara ve hallere tasavvufun manasını ifade ederken daha önce özet olarak vermiştik; “Safâ” ve “Müşâhededir. Safânın araç ve mücâhedenin ise gaye olduğunu bunun da müşâhede = marifet olduğunu ifade etmiştik. Yüce Allah'ın şu sözü kanıt teşkil etmektedir:

⁷⁰ *El-Lem'a* s21.

⁷¹ İ. Haldun, *Mukadimme*, Tahkik: Derviş el-Cüveydi, Beyrut 1995,s.514.

⁷² Kaf: 37

“Ama bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza eriş-tireceğiz. Hiç şüphesiz yok ki, Allah, iyi davrananlarla beraberdir⁷³.”

“Rabbinin makamından korkan ve nefsinin kötü arzularından uzaklaştırmış kimse için, şüphesiz cennet(onun) yegâne barınağıdır⁷⁴.” Bu iki ayette mücâhedeyle kanıtlanır.

Aleyhi’s-salâtu ve’s-sellem şöyle buyurmuştur: “Mücahid, Allah için kendisiyle cihad edendir⁷⁵” Resûl’un (a.s), sahabenin, tabiûnun ve Allah’ın salih kullarının sulûku bu konuda kanıtlardır. Siyer, hadis, tabakât, tarih kitaplarında, nefis ile mücâhedenin⁷⁶ ve şerii temellere göre tezkiyenin, ilk asrın insanların meşgüliyetlerini, fazlasıyla bulabiliriz. Mücâhedenin meyvesine gelince marifettir, Yüce Allahın şu sözünde özetlenir:

“Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor⁷⁷.”

“Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız, O, size iyi ile kötüyü ayırt edecek bir anlayış verir⁷⁸.”

Diğer bir anlamda hak ve batıl arasını ayırt etmektir. Bu furkan, sûfîlerin marifet cevherini özünü temsil eden furkandır. Takvâ ile eşyada Hakk’ın vechini aramaya çaba gösterir. Takva mücerred ilim olmayıp, her şeyden önce sulûktur. Yani mücâhededir.

Tûsî’nin temellendirmelerinden dördüncüsü sonuncuya gelirse, o da Allah’ın salih kullarının edebi ile edeplenmektir. Bunun da sûfîlerle uyum göstermekte olduğunu söyleyebiliriz. Mücâhede deneyiminden ortaya çıkan marifet ehlinin sözlerinde, manaların tecellilerini gördük.

Ebû Ali ed-Dekkâk şöyle demektedir: “Mücâhede ile zâhirini (görünüşünü) tezyin edeni güzelleştiren, Allah müşâhede ile sırlarını güzelleştirir.”⁷⁹ Ebû Osman el-Mağribi (ö.373h) şöyle söylemektedir: Mücâhedenin lüzümüyle keşf yolunun feth olunduğunu/ açıldığını sanan kimse hatalıdır⁸⁰. Burada şuna dikkat çekmekte fayda vardır: Sûfîler aralarında keşf, feth, müşâhede gibi marifet ile ilgili tabirleri kullanmaktadırlar.

Oryantalistler bizzat kendileri, hedeflerinin ihtilafından dolayı tasav-

⁷³ Ankebut: 69

⁷⁴ Naziat 40-41

⁷⁵ Tirmizi , *Fadailu'l-Cihad*, el Camiu’s-Sahih, Sununu’t-Tirmizi” tahkik: İbrahim Utveh İvad, Kahire

⁷⁶ Hac: 78, Tevbe :41 *Mufredatu elfazı'l-Kuran*, tahkik: Safvan Adnan Davudi, Beyrut 1992, s.208.

⁷⁷ Bakara: 282,

⁷⁸ Enfal: 29

⁷⁹ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.98.

⁸⁰ A.g.e., s 98.

vufta çok yoğun çalışmalar, yapamadılar⁸¹. Ancak tasavvufun kaynağının İslâm olduğuna karar verdiler Nicholsun'un deneyimi bu alanda buna iyi bir örnektir. 1906 yılında, bildirdiği eski görüşlerinden geri adım atmıştır; tasavvufun yeni eflatuncularından, Gnastik Hıristiyanlardan doğduğunu ifade etmiştir. 1921'de yazdığı bir makalede, geri adım attığını da ifade etmiştir. Tasavvufun yabancı kültürlerden doğduğunu nefy etmiştir. Zühd ve tasavvuf olgusunun İslâm'dan neşet ettiğine işaret etmiştir⁸². Massignion ise tasavvuf terimlerini inceledikten sonra, kaynakların dört olduğu görüşüne varmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in, sûfî terimlerin, baş kaynağı olduğudur. Arap ve İslâm bilimleri, hadis, fıkıh gibi ve ilk kelimcilerin terimleri...Bilimsel dil; doğuda ilk Hıristiyanlığın altıncı asrında diğer dillerden oluşmuştur, Yunanca, Farsça vs, bilim ve felsefe dili olmuştur. İşin sonunda İslâmî tasavvufun bizzat İslâmın içinde doğduğu en azından ilk üç asırda doğduğuna işaret etmektedir.⁸³. Bilakis bazı oryantalistler ise "İslâmsız tasavvuf olmayacağı" görüşündedirler⁸⁴.

Bu araştırmanın sonunda, bizzat sûfîlerin bazı sözlerini, yollarını ve ilimlerini Kur'ân-ı Kerimle ve Hadisi Şerifle, yüce İslâm ahlâkıyla bağlantılı olduğunu tescil edersek güzel olur.

Zun-Nun el-Mısırî şöyle demektedir: Allah'a (azze ve celle) muhabbet alametleri; "Habibullah'a (s.a.v.) ahlâkında, yaptıklarında, emirlerinde ve sünnetinde, O'na ittiba etmektir"⁸⁵.

Cüneyd: "Resûl'un izinden gidip, yaratılmışlarla tüm yolları kapatmaktır"⁸⁶. Kitap ve sünnete uymaktır ki, zaten bunların bilinmesi gereklidir⁸⁷. Şâh el-Kirmanî (ö.300): Kim haramdan gözlerini çevirirse, şehvetlere karşı kendini tutarsa, murakabenin devamıyla iç dünyasını düzeltirse, sünnete ittiba ve helal yemeğe alışırsa ince anlayışında/feraset, hataya düşmez."⁸⁸

Şibli'nin şiir olarak tasavvuf ilmiyle ilgili olarak söyledikleri, Ali b. Ebû Talib'in söylediğiyle örtüşmektedir: Ali B. Ebû Talip şöyle demektedir: "Onlar, dünyaya bedenleri ile dost olur ama ruhları en yüksek makama bağlıdır ki, onlar yeryüzünde Allah'ın halifeleridir"⁸⁹. Şibli de şunları demektedir⁹⁰:

⁸¹ Bkz. Arberry.A.J., *An Introduction to History of Sufism*, Oxford 1942.

⁸² *Fi't-Tasavufi l-İslamiyyi*, çev: Ebu Alâ Afifi, önsöz s ع-س

⁸³ *An Introduction to History of Sufism*, p 48.

⁸⁴ Stoddart, William, *The Mystical octrines and Methods Company* 1983, p 19.

⁸⁵ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.433.

⁸⁶ A.g.e., s.430.

⁸⁷ A.g.e., s. 433. *Avarifu'l-Maarif*, s. 78.

⁸⁸ *Er-Risaletu Kuşeyriyye*, s.428.

⁸⁹ Eş'-Şerif Er'-Rıda, "Nebcu'l-Belagati min Kelami Emiri'l-Müminine Ali (as)", şerh: İmam Muhammed Abduh, Beyrut, s.714.

Tükenmez bir ilim; Tasavvuf ilmi
Yüce, semâvî ve Rabbânî bir ilim!
Faydalıdır erbâbına, bilirler bunları;
Cömertler ve hususi hüner sahipleri!

KAYNAKLAR:

El-Ezraki, Ebû'l-Velid b. Abdullah b. Ahmed, "*Kitabu Abbari Mekeke*"
ys, ts.

El-Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail "*el-Camiu's-Sahib*" Şam
1993.

Bedevi, Dr.Abdurrahman "*Taribu't-Tasavvufi'l-İslâmiyyi mine'l Bidayeti Hatta
Abiri'l-Karni's-Sani*" 2.b., Kuveyt 1978.

El-Biruni, Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, "*Tabkik Ma Li'l-Hind
Min Makbuleti Fi'l-Akli Ev Merzuleti*" Hindistan 1958.

Et-Tirmizi, Ebû İsa b. Sureh "*el Camiu's-Sahib Sununu't-Tirmizi*" Tahkik:
İbrahim Utveh İvad, Kahire ts.

El-Cürcani, Ali b. Muhammed, "*Kitabu't-Tarifati*" Beyrut 1983.

İbnu'l-Cevzi, Cemalu'd-din Ebû'l-ferac Abdu'r-Rahman, "*Taribu Omer
b. El-Hattab*", Talik: Usame Abdu'l-Kerim er'-Rifayi, ys ts.

İbnu'l-Cevzi, Cemalu'd-Din Ebû'l-Ferac Abdu'r-Rahman,"*Sıfatu's-
Suffeti*", 2.b., Beyrut 1992.

El-Hallac, el-Huseyn b. Mansur," *ed-Divân*", Tashih: Dr.Kâmil
Mustafa eş-Şibli, 2.b., Bağdat 1984.

Ebû Hayyân el-Endulusi, Muhammed b. Yusuf, "*el-Babru'l-Mubid fi't-
Tefsir*", Beyrut 1992.

İ. Haldun, Abdu'r-Rahman b. Muhammed, "*Mukadimmetu İ. Haldun*",
Tahkik: Derviş el-Cüveydi Beyrut 1995.

Er'-Ragıb el-Esfahani, "*Müfredatu Elfazul-Kur'an*", Tahkik: Safvan Adnan
Davudi, Beyrut 1992.

Er'-Rıda, Eş'-Şerif, "*Nebcu'l-Belagati min Kelami Emiri'l-Müminine Ali (a.s)*",
Şerh: İmam Muhammed Abduh, Beyrut ts.

İ. Sad "*Tabakatu İbni Sad*", Tahkik: Dr.İhsan Abbas ,Beyrut ts.

Es-Silmi,Ebû Abdu'r-Rahman Muhammed b. El-Huseyn, "*Tabakatu's-
Süfyyeti*" Tahkik: Nuru'd-Din Şeribeh“, 3.b., Kahire 1986.

Es-Suhreverdi el-Bağdadi, Abdu'l-Kahir b. Abdullah, "*Avarifu'l-Maarif*",

⁹⁰ Et-Tarif Li Mezheb Ehl-i Tasavvuf, s.106.

Gazali'nin İhyau Ulumi'd- Din, 5 cildin sonundaki ek, Beyrut ts.

Es'-Seyyid el-Humeyri, "Divanu Es'-Seyyid el-Humeyri", tahkik ve Şerh: Şakir Hadi Şükr, Beyrut ts.

Eş-Şirazi, Sadru'd-Din Muhammed b. İbrahim, "İkazu'n-Naimin", Tashih: Dr. Muhsin Mueyyidi, Tahran 1361.

Ebû Talib El-Mekki, Muhammed b. Ali, "Kutu'l-Kulubi fi Muameletu'l-Mabbubi", Beyrut ts.

Et-Tûsî, Ebû Nasr es'-Serrac, "el'-Lem'a", Tahkik: Abdu'l-Halim Mahmud, Taha Abdu'l-Baki Surur, Kahire 1960.

İbnu Abdi Rabbih , Ebû Omer Ahmed. Muhammed, "el-Ikdu'l-Ferid", Şerh, Tashih: Ahmed Emin ve Ahmed ez'-Zeyyin ve İbrahim el-Ebyari, Kahire 1952.

Ali, Dr Cevvad, "el-Mufassal fi't-Taribi'l-Arabî Kable'l-İslâmi", Beyrut 1970.

İ. Arabi, Muhyi'd-Din Muhammed b. Ali, "el-Futubatu el-Mekkiyye", Tahkik: Osman Yahya yayınlayan: Dr.İbrahim Medkur, 2.b., Kahire 1985.

El-Gazzali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed , "İhyau Ulumi'd-Din" Beyrut ts.

İ.Kuteybeh, Ebû Muhammede Abdullah b. Muslim, "Uyunu'l-Abbar", Beyrut ts.

El-Kuşeyri, Abdu'l-Kerim b. Hevazan, "er-Risaletu el-Kuşeyriyyeti fi'ilmî't-tasavvuf" Tahkik: Maruf Zerik, Ali Abdu'l-Hamid Baltacı, 2.b., Beyrut ts.

İ. Kayyimu el-Cevziyyeh, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr, "Medaricu's-Salîkine" Tahkik: Muhammed el Mutesim billah el-Bagdadi, 2.b., Beyrut 1994.

El-Kelabazi, Ebû Bekr Muhammed, "et'-Tearrufu li Mezhebi Ebli 't-Tasavvufi", tahkik: Mahmud Emin en-Nuri, 2.b., Kahire 1980.

El-Kelbi, Ebû'l-Munzir Hişam b. Muhammed b. Es'-Saib, "Cemberatu'n-Nesebi", Beyrut 1993.

Masiniyun Luveys, Mustafa Abdu'r-Rezzak, "et-Tasavvuf", Beyrut 1984.

Mahmud Dr. Abdu'l-Halim, "Kadiyyetu't-Tasavvuf el-Medresetu'ş-Şazîliyye", 2.b., Kahire ts.

Ebû Naim, Ahmed b. Abdullah, "Hıyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfıyâ", 3.b., Beyrut 1980.

Nicholsun R "fi'-Tasavvufi 'l-İslâmiyyi ve Taribibi", Tercüme: Dr.Ebû 'l-Ala Afifi, Kahire 1956.

El-Hucveri, Ebû'l-Hasan Ali b. Osman, "Keşfu'l-Mahcub", İnceleme: İs'âd Abdu'l-Hadi Kandil, Beyrut 1980.

Eş-Şeybi, Dr.Kâmil Mustafa, "Rey fi İştikaki Kelimeti Sûfî", Mecelletu

Kulliyeti 'l-Adabi, 5 sayı Bağdat 1962.

Arberry.A.J., *An Introduction to History of Sûfism*, Oxford 1942.